

SLÅTTERBLADET

LÄNSSTYRELSENS NYHETSBREV FÖR ALLA SOM ÄGER ELLER SKÖTER ÄNGSMARK I VÄRMLAND - NR 1/2014

FÄLTGENTIANA

**ARTRIKT
ÄNGSHÖ,**
*en resurs
för vem?*

*Besökstips
finngårdar*

**FINNGÅRDARNAS
HACKSLÅTTMARKER**

RITAMÄKI

Finngårdarnas HACKSLÅTTMARKER

Flest ängar på finnskogen

Enligt TUVA, Ängs- och betesmarksinventeringens databas, finns det 321 ängsmarker kvar i Värmland, om sammanlagt 250 hektar. Det motsvarar ungefär tre promille av den ängsareal som fanns i Värmland runt sekelskiftet 1900. Tittar man närmare på var ängarna finns bevarade så ser man att de inte alls är jämnt spridda i länet utan en påtagligt stor del finns på finnskogen.

I Gräsmarks socken finns 52 ängar kvar vilket är mer än tre gånger så mycket som i åtta hela kommuner tillsammans. I Kil, Karlstad, Forshaga, Storfors, Munkfors, Kristinehamn, Hammarö och Grums tillsammans finns det nämligen bara 16 ängar kvar.

10 I TOPP, ANTAL ÄNGAR/SOCKEN

Gräsmark (Sunne)	52
Gunnarskog (Arvika)	22
Östmark (Torsby)	21
Långserud (Säffle)	18
Lekvattnet (Torsby)	17
Ekshärad (Hagfors)	12
Södra Finnskoga (Torsby)	11
Norra Ny-Nyskoga (Torsby)	11
Mangskog (Arvika)	10
Glava (Arvika)	10

Källa: www.sju.se/TUVA

Norra Ny och Nyskoga har slagits ihop i Ängs- och betesmarksinventeringen och därför också här. Till stor del sammanfaller finnskogen och ängarna, med delvis undantag för Ekshärad och Norra Ny, där det bland ängarna finns ett flertal sätervallar. Även flera av ängarna inom till exempel Årjängs, Filipstads och Hagfors kommuner återfinns på ställen som från början var finngårdar.

Flest ängar i grönfärgade socknar.

Hur vet man att det är en finngård?

Om det på en gård finns typiska finska byggnader som rökstuga, rökbastu, ria eller kanske lämningar efter sådana byggnader förstår man kanske att det är en finngård, men även många gårdar där det enbart finns "vanlig svensk" bebyggelse har också en historia som finngårdar.

Ibland kan man upptäcka gårdens finska historia i lantmäterihandlingar från till exempel storskifte eller laga skifte genom att byggnadsbestånd går igenom och till exempel bastun nämns. Gårdens läge kan ibland leda en in på spåret att det varit en finngård, typiskt högt och på en syd- eller sydvästsluttning. Även gårdens namn kan vara en ledtråd, till exempel "Finntorp" i Sillerud. Finnskogscentrum och många hembygdsföreningar kan ha mycket kunskap om gårdarnas historia.

Rökstugan på finngården Rikkenberget, Södra Finnskoga socken. I den före detta ängen intill finns både gamla rönningar med rik lavflora och även yngre rönningar.

Varför finns det finngårdar i Värmland?

Islutet av 1500-talet började svedjebrukare från östra Finland att söka sig till extensivt utnyttjade skogstrakter i Sverige och östra Norge. Anledningen var dels att det började bli ont om bra svedjemark i Finland (svedjebruk kräver mycket stora arealer på grund av att det dröjer länge innan man kan återkomma till samma område igen) men också för att det var krig och osäkert i östra Finland.

Svenska kungen välkomnade finnarna eftersom skogarna här var dåligt utnyttjade och fler invånare på sikt skulle ge ökade skatteintäkter. Man får tänka på att skog på den tiden inte hade något större ekonomiskt värde än. Nybyggarna på skogen erbjöds upp till sju års skattefrihet.

Gick inte att modernisera

Från mitten av 1800-talet började en kraftig effektivisering och modernisering av jordbruken i Sverige, inklusive Värmland, vilket bland annat innebar dränering av våta ängar som då förvandlades till plöjbara åkrar, odling av vallhö på åkermark, täckdikning, traktorer med mera.

När man effektivt odlade vallhö på åkermark övergavs i stor utsträckning de ängar som inte gick att odla upp till åker. Utvecklingen började på de stora gårdarna runt Väneren och spred sig så långt det var praktiskt möjligt. På finngårdarna och en del andra gårdar och torp i Värmlands skogs- och mellanbygder innebar dock topografi, stenighet, små ytor med mera

att det inte var möjligt att effektivisera särskilt mycket.

Efterhand tog folk lönearbete istället för att vara småbrukare och många flyttade till städerna och övergav självhushållningen och därmed ängarna. Den allra största delen av ängarna i skogsbygderna planterades igen med skog eller fick växa igen. Men här och var fortsatte man sköta ängarna och det är de ängar vi har kvar 2014.

Typisk äng/hackslåtmark på Värmländsk finngård, småkuperat och stenig. Fotograferat på Tomta hembygdsgrd på Skräckarberget i Södra Finnskoga, en finngård med anor från 1650-talet. Ängar som denna gick inte att omvandla till modern åker och det mesta fick växa igen eller planterades med gran.

Stenröse i Fjäll, Långserud socken. Röset har här omsorgsfullt staplats ovanpå ett stort stenblock (som man ändå inte kunde flytta) för att inte ta värdefull jordbruksmark i anspråk. Som det syns brukas marken inte längre.

Sten

Markerna som fortfarande var "lediga" när finnarna kom var förstås inte de mest lättodlade eller lättåtkomliga. Bland annat ser man på många finngårdar att väldigt mycket arbete har lagts på att flytta sten. Stenar har plockats från åkern och ängen för att möjliggöra odling och slåtter och samlats i tippor, använts i murar och staplats till rösen med mera för att inte ta upp för mycket värdefull odlingsmark.

Rönnar kan behöva hjälp

Ett annat karaktäristiskt inslag i finnskogens ängar är rönn. Rönn ansågs ha magisk kraft, kunde hålla borta onda krafter och lövet användes som foder. Betande älgar kan idag på sina håll vara så effektiva på att äta smårönnar att ingen föryngring sker och det är därför relativt vanligt att se ängar med gamla rönnar men inga "ungdomar" som kan ta över när de gamla rönnarna dör. För att säkra kontinuiteten och bevara traditionen (och hålla borta onda krafter!) kan man behöva hjälpa några rönnar levande genom ungdomen genom att stängsla runt träden. ♦

Stenmur på Tinnhöjden, en finngård i Gunnarskog där det finns alldeles enorma mängder sten.

Fram till 1964 bodde Beda och Henning Jansson här och brukade gården på traditionellt vis, utan el och med rökugnen som värmekälla i bostaden.

RITAMÄKI

ETT BESÖKSTIPS

Finngården Ritamäki är nog bästa tipset om man vill besöka en finngård i Värmland där det både finns relativt artrik ängsmark och typisk finngårdsbebyggelse. Ritamäki är naturreservat, Riksintresseområde både för naturvård och kulturminnesvård, Natura 2000 och byggnaderna är byggnadsminnesförklarade. Lekvattnets Hembygdsförening äger byggnaderna. På sommaren är byggnaderna öppna för besökare dagtid. För öppettider och annan information se www.lekvattnet.nu

Bästa tiden på året för ett besök i ängsmarken är från mitten av juni och fram till slåttern som börjar tidigast 15 juli.

MARKEN IDAG

Hela inägan på ca 10 hektar är öppen och gårdsgården är uppsatt på ursprunglig plats i gränsen mellan in- och utäga. Inägan består dels av ett stort antal små gamla åkrar, ca 24 stycken! varav några mycket små, medan resten av ytan är äng. Åkrarna brukas inte längre utan hela ytan har idag mer eller mindre karaktär av äng. Artrikast är ängen närmast byggnaderna där slåttern har pågått mest kontinuerligt. Fältgentiana finns i stort antal och har

även spridit sig till de före detta åkrarna. Bilden på framsidan av detta nummer av Slätterbladet är från ängen på Ritamäki.

SKÖTSELN

Ängen närmast byggnaderna sköter Lekvattnets Hembygdsförening. Skötseln av resterande areal ansvarar Länsstyrelsen för och upphandlar entreprenörer för arbetet. Ungefär sex hektar slås med skärande redskap, resten är under restaurering och sköts med röjsåg med mera. Bland annat restaureras cirka en hektar våtmarker.

HITTA TILL RITAMÄKI

Ritamäki ligger cirka 10 km sydväst om Lekvattnets kyrka och bara någon kilometer från den norska gränsen. I Lekvattnet är det skyltat mot Ritamäki. Följ skyltarna i ungefär 10 km till parkeringen vid sjön Lomsen. Från parkeringen är det cirka 1,5 km markerad stig upp till Ritamäki. Stigen är ganska brant och stenig.

Vill man göra lite mer utflykt av det kan man gå 7-torpsleden, en 8,2 km lång vandringsled som passerar sju stycken torp på både norska och svenska sidan gränsen, alla med skogsfinskt ursprung, varav ett av dem är Ritamäki. ♦

FLER BESÖKSTIPS FINNGÅRDAR MED ÄNGS- MARK I NATURRESERVAT

Fler artrika ängar finns att besöka på finngårdarna bland Värmlands naturreservat, till exempel på Kalvhöjden och Tiskaretjärn i Gräsmark och Abborrtjärnsberg nära norska gränsen norr om Röjdåfors. Läs mer om dessa och alla andra naturreservat i Värmland på Länsstyrelsens hemsida:

www.lansstyrelsen.se/varmland/Sv/djur-och-natur/skyddad-natur/naturreservat

Ännu fler skogsfinska besökstips:

Värmlands museums förlag har 2011 gett ut guiden "Möte med finnskogar, Skogsfinska besöksmål i mellersta Skandinavien."

FÄLTGENTIANA

Fältgentiana har minskat mycket sedan 50-talet och räknas idag som starkt hotad och är en av de arter som det ska tas fram särskilda åtgärdsprogram för.

Fältgentiana i Värmland

Fältgentiana, *Gentianella campestris* eller "Svart Johannes" som den kallas lokalt i Gräsmark med omnejd finns på ett 40-tal lokaler i Värmland och är fridlyst i länet. Merparten av lokalerna är ängar/hackslåttmarker varav många på finngårdar.

Men hur kommer det sig att fältgentiana finns på så många ängar som ligger så långt isär? Växten finns inte viltväxande i Värmlands skogar och sprider sig för egen maskin sällan mer än några decimeter. En del av förklaringen kan vara att det som idag är skog fram till för 100-150 år sedan var skogsbetesmarker, inte produktionsskog och att gentiana trivdes och fanns spridd i dessa stora, extensivt betade marker? Även transport av hö har troligen medverkat till spridningen.

Fältgentiana som nyttoväxt?

När man tittat på fältgentianapopulationer på ett antal av dagens värmländska lokaler anar man ett mönster: Växterna finns påtagligt ofta nära bebyggelsen och mer sällan långt ifrån denna. Kanske har fältgentiana ibland fått tvåbent hjälp med sin spridning? Men varför skulle människor vilja sprida fältgentiana? Kanske kan äldre texter ge ledtrådar...

Behöver så sina frön

Fältgentiana räknas som en bra indikatorart för gammal välskött ängsmark. Den är 2-årig, första året bildas en bladros, andra året blommar växten och sedan dör den. Fröna bevarar inte grobarheten särskilt länge. För att finnas kvar behöver därför frösådden fungera mer eller mindre årligen.

För tidig slåtter, där växterna inte hunnit fröa av sig är ett allvarligt hot mot fältgentiana. Om höet får torka en vecka eller två på ängen och hanteras (vändas på för att torka och/eller hässjas) skakas fröna ut på marken. Att slå tidigt och köra bort höet direkt kan vara förödande, då fröet kan sitta kvar i frökapslarna och följer med höet bort.

En annan fara för fältgentiana är om ängen inte skördas. Då blir vegetationen hög och skuggar för mycket för fältgentianans bladrossetter och i längden kan gammalt visst gräs kvar på marken bilda ett så tjockt lager att det förhindrar fröna i att komma ner till jorden och gro. Även tät mossa förhindrar effektivt frösådd.

Om marken gödslas försvinner fältgentiana eftersom andra växter då blir så kraftiga att de konkurrerar ut den lilla späda växten. Möjligen skadas även mycorrhizan (svampar i jorden som fältgentiana samexisterar med) av gödsling.

Tidigblommande och senblommande, två varieteter

Fältgentiana förekommer både som tidigblommande och senblommande varieteter. Den tidiga blommar runt månads-skiftet 1 juli, den sena blommar ungefär i mitten av augusti. Båda varieteterna förekommer i Värmlands ängar. Ser man till hela Sverige är den senblommande mest vanlig, men i Värmland är det tvärtom. De två varieteterna har uppkommit som följd av olika hävd. Den tidigblommande hinner fröa av sig innan slåttern vid traditionell slåttertids, den senblommande anses vara mer anpassad för betesmarker.

Efterbete

Efterbete är bra för fältgentiana, åtminstone för den tidigblommande då djurens tramp hjälper till att mylla ner frön och ibland kan hjälpa till att sprida frön till andra delar av markerna. I en äng med senblommande fältgentiana får man vara försiktig med efterbete för att inte riskera att blommorna betas av innan de har fröat av sig. Olika djurslag tycker olika om fältgentianans beska smak. Hästar låter bli äta fältgentiana medan får och getter vanligen tycker att fältgentiana är gott. Kor är mitt emellan.

Sammanfattning av

Pors och andra humleersättningar och ölkryddor i äldre tider, Nils von Hofsten (1960)

Carl von Linné nämner i flera skrifter under 1740-1750-talen fältgentiana som humleersättning. Till exempel "[brukades] av fattiga i stället för humle" (*Flora suecica*, 1755). Efter Linné finns åtskilliga uppgifter i floror, främst under 1800-talet. Dessa uppgifter bedöms av von Hofsten gå tillbaka till Linnés uppgift.

Olof Bromelius skriver i verket *Lupologia* (1687) att fältgentiana "mycket wäl i stället för Humbla brukas kan". Von Hofsten anser att detta är första gången fältgentiana omnämns i litteraturen. Han uppfattar också att detta användande är begränsat till Norden.

Fältgentiana är från litteraturen 1638 och 1685 kända för att ha haft andra namn som anspelar på användandet som humleersättning. Dels "bitter jordhumle", dels "St Olofs humle". Namnen kan knappast vara äldre än när humlen började användas (1200-talet). Von Hofsten menar dock: "Dessa växter skulle dock knappast ha fått humlenamn, om de ej tidigare, kanske långt tidigare, begagnats till ölbrygd.". Von Hofsten sammanfattar bland annat med att konstatera att före Linné finns endast tre inhemska växter nämnda som humleersättning: pors, malört och fältgentiana.

TEXT: TOMAS JANSON

Hur räddar man ett hotat bestånd?

CBM räknar med att om det finns minst 100 blommande exemplar av fältgentiana i ett bestånd, då är det ganska bra förutsättningar för att arten klarar sig. Om det finns 50-100 blommande exemplar är status tämligen osäker, 10-50 blommande exemplar mycket osäker och är det mindre än 10 blommande exemplar räknas arten som nära utdöende.

Har man ett litet bestånd som man vill rädda är första prioritet att se till att växterna fröar av sig på platsen. Vänta till runt 1 aug med att slå just den fläcken där gentianorna växer (om det är den tidigblommande) eller låt helt bli slått något år eller två. Efter slåtttern ska höet få ligga kvar på marken och torka ett par veckor alternativt hässjas inne på marken och hanteras på traditionellt vis.

Olika väderlek olika somrar kan påverka hur tidigt/sent fröna mognar. Man kan för säkerhets skull kolla om frökapslarna börjar öppna sig innan man slår. Det är ett bra tecken på att fröet börjar bli klart. Det är viktigt att fröna hamnar på marken i ängen och inte följer med höet till ladan eller komposten. En frökapsel innehåller cirka 50-100 frön.

Åtgärdsprogram för fältgentiana föreslår aktiv spridning

Fältgentiana har minskat mycket sedan 50-talet och räknas idag som starkt hotad och är en av de arter som det ska tas fram särskilda åtgärdsprogram för. Målet är att uppnå gynnsam bevarandestatus för arten. Tommy Lennartsson från CBM skriver åtgärdsprogrammet för fältgentiana som snart är klart och då hittas via Naturvårdsverkets hemsida (www.naturvardsverket.se).

I åtgärdsprogrammet föreslås bland annat att fältgentiana ska spridas till fler lämpliga platser, i Värmland förslagsvis till 20 nya platser! Slätterbladet kommer att återkomma om detta. ♦

OBS! FRIDLYST

Det innebär att det är förbjudet att plocka eller på annat sätt skada växterna. Inte heller får man samla frön. Inte ens med gott syfte är det alltså tillåtet att ta frön och sprida till lämplig plats. Om man ändå skulle vilja göra detta, ska man först söka dispens hos Länsstyrelsen. Nina Rees handlägger sådana ansökningar:

nina.rees@lansstyrelsen.se

"Svart Johannes" kallas fältgentiana lokalt i Gräsmark med omnejd. Där blir växterna av någon anledning också nästan svarta eller i alla fall mörklila på både blad och stjälkar.

ARTRIKT ÄNGSHÖ EN RESURS FÖR VEM?

En mycket liten del av ängshöet används. Djurhållningen har upphört sedan länge på de flesta finngårdar och andra ofta ensligt belägna torp och gårdar i skogs- och mellanbygderna där ängarna finns. Har man inga djur som vill äta höet på vintern finns det ingen anledning att ta in det – det lär bara bli fullt av gammalt hö i ladan och istället dumpas höet vanligen i skogen. På en del ställen räfsar man på traditionellt vis och torkar höet på hässjor i ängen innan det dumpas. Denna traditionella hantering innebär att praktiska kunskaper bevaras och det medverkar till att fröna hinner släppa inne i ängen istället för att följa med ut i skogen som en del frön kan göra om man forslar bort höet direkt i samband med slåtttern. Samtidigt känns det sorgligt att höet som tagits hand om så omsorgsfullt inte kommer till användning.

Slätterbladet har letat men inte kunnat hitta någon vetenskaplig undersökning där man intresserat sig för artrikt hö och djurens hälsa, men det förefaller inte så långsökt att tänka sig att djur, ungefär som människor, mår bättre av en varierad kost. Hö från en artrikt äng i Värmland kan innehålla cirka 40-80 olika arter av gräs och örter att jämföra med modernt vallhö (eller ensilage) odlat på åkermark som oftast innehåller två gräs och en eller två klöverarter.

FINNS DET NÅGON LÖSNING PÅ DETTA? HAR DU IDÉER?

Har du hö som du dumpar i skogen men gärna skulle ge bort till någon djurägare? Eller är du djurägaren som gärna hämtar fint ängshö för att kunna ge detta till dina djur på vintern?

ANNONSERA GRATIS I SLÄTTERBLADET!

Returadress:
Länsstyrelsen Värmland
651 86 KARLSTAD

B

SVERIGE
PORTO BETALT
PORT PAYÉ

Som mottagare av detta nyhetsbrev finns du med i ett adressregister hos Länsstyrelsen Värmland

SLÅTTERBLADET

Slåtterbladet är ett nyhetsblad för alla som äger eller sköter ängsmark i Värmland. Syftet är att skapa kontakter mellan ägare och brukare av ängar och andra som vill delta i skötseln samt att diskutera vad som kan göras för att få ängarna skötta. Syftet är också att samla och sprida kunskap om ängar och ängsskötsel men också att sprida information om relevanta kurser, arrangemang, m.m.

Prenumeration är gratis. Vill du vara miljövänlig så be att få Slåtterbladet digitalt via e-post istället (då sparar vi även portokostnader). Vill du börja prenumerera eller avsluta din prenumeration så hör av dig.

Nr 2/2014 kommer ut till midsommar. Annonser, insändare, synpunkter, m.m. behöver ha inkommit senast 15 maj.

UTGIVARE

Länsstyrelsen Värmland
651 86 Karlstad
010-224 70 00
varmland@lansstyrelsen.se

KONTAKT

Lise Wichmann Hansen
lise.wichmann.hansen@lansstyrelsen.se
010-224 72 78

PUBL.NR

2014:17

Länsstyrelsen
Värmland

www.lansstyrelsen.se/varmland

VAD ÄR DETTA?

Fotograferat hos (och
mot) Tore Henriksson,
på finngården Flatåsen i
Nyskoga. Svaret finns
längst ned på
sidan.

Landsbygdsprogrammet

2014-2020

Senaste nytt är att det inte finns något nytt. När det gäller de delar av nya Landsbygdsprogrammet som har relevans för ängsskötsel så finns fortfarande ingen information om hur det blir. Slåtterbladet återkommer i ämnet.

ANNONSERA I NÄSTA NUMMER

Slåtterbladet nr 2 2014 kommer ut till midsommar. Där kan du som vanligt annonsera gratis om allt som är relevant för ängar i Värmland, t.ex. om slåttergillen mm. Manusstopp 15 maj!

Vässa liarna

På våra två slipstationer kan du slipa din lie på en bra elektrisk slipsten, i lugn och ro och få så mycket hjälp du behöver. Kostnadsfritt dessutom! Har du en knackelie kan du få likaledes kostnadsfri handledning i knackning. Även jordläggning får du hjälp med om det behövs.

Den västra slipstationen finns i Mängen mellan Gunnarskog och Gräsmark hos Björn Merkell och den östra slipstationen utanför Lesjöfors hos Staffan Lundaahl.

Ring för att boka tid

Mängen:
Björn Merkell 073- 822 49 24

Lesjöfors:
Staffan Lundaahl 0590-230 92
/0702-67 72 92

Svar bildfråga: Ormrot. Bistorta vivipara. Fröna borrar ofta gro medan de fortfarande sitter kvar på plantan. På bildens syns rader av små groddplantor med var sitt grönt blad. Ormrot sår då inte frön utan släpper ifrån sig småplantor som är igång direkt. Detta förekommer hos fler arter i Sverige, främst i fjällen där växtsäsongen är kort.